

Inger Schoonderbeek Hansen, Tina Thode Hougaard og Peter Widell (udg.):
14. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog, Århus 2012

Køb ikke katten i sækken

– om idiomer (især jyske) og deres behandling i ordbøger mv.

Torben Arboe
Aarhus Universitet

1. Indledning

Under redaktionen af Jysk Ordbog giver materialet til mange artikler anledning til overvejelser om placering mv. af faste ordforbindelser, talemåder mv, under et kaldt fraseologismer eller frasemer, herunder idiomer (ordforbindelser med overført betydning). I det følgende vil jeg under en fraseologisk synsvinkel se nærmere på en gruppe af disse, nemlig frasemer dannet med reference til husdyr og andre dyr i nærmiljøet. Undervejs diskuteres de pågældende frasemers (idiomers) behandling og placering i Jysk Ordbog, hvilket stedvis fører til overvejelser omkring polysemi ved overførte betydninger (afsnit 2 og 8).

Mit materiale består af især to typer frasemer, *kollokationer* henholdsvis *idiomer* (jf. opdelingen hos fx Brink (2006:45)); derimellem findes mere eller mindre idiomatiserede ordforbindelser. Disse begreber har været defineret på forskellig måde i den fraseologiske forskning, som har fundet sted siden 1970'erne, især inden for eller inspireret af tysk sprogforskning. Med hensyn til kollokation benytter jeg mig grundlæggende af definitionen hos Hausmann (2004): en kollokation består af to eller nogle få ord, som sædvanligvis bruges sammen på en måde, der er specifik for et givet sprog; det ene ord kaldes *basis*, det andet *kollokator*. I verbalfrasen *at børste tænder* er *tænder* (eller mere præcist: pluralis af subst. *tand*) basis og verbet *børste* kollokator; andre sprog bruger andre verber som kollokator, jf. fx tysk *die Zähne putzen*, fransk

Torben Arboe

se laver des dents, svarende til de danske verber *pudse* hhv. *vaske*. Denne lingvistiske eller sprogvidenskabelige definition er valgt i modsætning til den statistiske definition, der generelt bruges især i korpusanalyse: kollokation = to ord, der blot optræder ved siden af hinanden i en given tekst; de mest interessante ordpar er dem, optræder relativt hyppigt, især i et statistisk signifikant antal. Hvis den lingvistiske definition anvendes på et korpus, vil den naturligvis kun give en delmængde af det materiale, der vil blive udvalgt ved brug af den statistiske definition, men til gengæld den sprogligt set mest interessante delmængde. Den lingvistiske definition, der anvendes her, følger samme princip som i *Oxford Collocations Dictionary* (2002).

Med hensyn til *idiom* bruger jeg den mest almindelige definition: idiom = en semantisk helhed, som har en videre betydning end blot summen af de indgående ord (jf. *Nordisk leksikografisk ordbok*), fx en streng af ord eller fast ordforbindelse med en sådan ekstra betydning, ofte en overført eller figurativ betydning. Det gælder fx udtrykket *tage benene på nakken* = 'skynde sig', hvilket på engelsk kan gengives ved et lignende, men alligevel forskelligt idiom, *to take to one's heels*. På dansk kan (eller kunne) dette også udtrykkes med metaforen *bruge harens gevær* (der indbefatter betydningen 'stikke af i løb'), altså med en betegnelse for et dyr kendt (eller tidligere kendt) fra nær-miljøet af metaforens brugere. Det er især faste ordforbindelser af denne type, jeg vil gå nærmere ind på i det følgende. Ikke alle eksempler vil være egentlige eller hele idiomer som de nævnte, nogle er kun til dels idiomer, *del-idiomer* kunne man kalde dem med en betegnelse lånt fra tysk *Teilidiome*, eller tilsvarende *del-idiomatiske*, jf. tysk *teilidiomatiziert*. De typer af fraser, jeg ser nærmere på her, strækker sig dermed fra kollokationer over *del-idiomer* til egentlige idiomer (eng. *full idioms*).

2. Materiale

Som undersøgelsesmateriale har jeg valgt betegnelser for dyr fra 'dialekternes hverdag': husdyr og dyr fra nærmiljøet, dvs. mark, skov og hav mv., herunder fugle og fisk. Disse betegnelser indgår i en mængde faste ordforbindelser, talemåder mv., og kollokationer, idiomer mv. herfra udgør en væsentlig del af den jyske fraseologi.

Køb ikke katten i sækken ...

Indledningsvis kan subst. *ko* illustrere nogle af disse forhold. I Jysk Ordbog findes ukomplicerede ordkombinationer som *rød ko*, *sort ko*, men også sætningen: *de er som to røde køer*, brugt om to personer, som er meget gode venner. *To røde køer* udgør her en kollokation, en fast ordforbindelse: man kan ikke sige *to sorte køer* i denne sætning eller bruge andre farveadjektiver og bibeholde den samme betydning. Baggrunden for denne faste ordforbindelse er antagelig en iagttagelse af, at røde køer ofte følges parvis, måske oftere end køer af andre farver. Imidlertid findes ordforbindelsen *sort ko* som en selvstændig kollokation, nemlig som betegnelse for en brændevinsflaske; den har dermed en overført betydning og kan kaldes et idiom, eller i en vis forstand en metafor. Denne idiomatiske brug kan udvides til en hel sætning: *jeg er da så ked af, at vor sorte ko er blevet 'sen'*, hvor 'sen' egentlig betyder 'ikke giver mælk længere', men her bruges i overført betydning om, at flasken er tømt. Materialet indeholder også idiomatiske sætninger som: *jeg skal til tyr med min ko*, dvs. brændevinsflasken skal fyldes (udtrykt på en måske lidt rustik måde). Heraf fremgår, at subst. *ko* også uden adjektivet *sort* kan bruges i den nævnte betydning, altså at der måske er tale om en selvstændig, overført eller metaforisk betydning af subst. *ko* og dermed faktisk et tilfælde af *polysemi*. Dette understøttes af, at kollokationen *trebenet ko* bruges om en mælkekande med tre små, stabiliserende 'ben' eller 'fødder'. Dermed må vi i artiklen *ko* subst. i Jysk Ordbog formentlig oprette en særskilt betydning 'beholder', og vi må overveje, om denne betydning skal markeres som overført betydning. Tilsvarende overvejelser gælder andre substantiver, der anvendes som synonym eller metafor for brændevinsflaske, nemlig *grå stud* samt fuglebetegnelserne *lærke* og *kuk(ke)mand*.

Materialet på subst. *ko* indeholder også idiommet eller metaforen *den blå ko* = Vesterhavet. Fra Nørrejylland har vi sætningerne: *den blå ko b(r)øler i aften* = havet, brændingen 'bøler' eller 'brøler', dvs. larmer, hvor idiommet er i hvert fald delvis gennemskueligt eller transparent. Det samme gælder sætningen *den blå ko malker godt i år*, der betyder 'giver godt udbytte', i vestjysk med den nærliggende betydning 'der er et godt fiskeri'. Derimod er

betydningen mere specialiseret i nordjysk, nemlig: 'der har været mange strandinger'! Tilsvarende refererede i tidligere tid den metaforiske sætning: *han er blevet rig ved at malke den blå ko* til rigdom opnået ved at stjæle vraggods. Dette må betegnes som en umiddelbart helt uigennemskuelig sætning henholdsvis brug af kollokationen *den blå ko*.

3. Komparative fraser, analogier, simili

Den hyppigste type fraser i materialet er sammenligninger mellem dyr og mennesker, eller mere præcist: analogier fra dyrs opførsel til menneskers, jf. eksemplerne ovenfor. Andre sammenligninger med subst. *ko* som basis fokuserer oftest på dette dyrs uvidenhed eller langsomme opfattelsesevne. Det samme gælder nogle komparative fraser med subst. *får*, fx *være på fårenes side*, dvs. være dum. Anderledes forholder det sig med fraset *så glad som fem får i et tøjr*, der betyder 'meget munter'. Forklaringen er, at man normalt kun havde to får i et tøjr, der så midtpå deltes op i to, et til hvert får; men de to får kunne let filtrere det hele sammen ved at løbe og springe omkring på en tilsyneladende munter måde for en tilskuer at se, og antagelig endnu mere fornøjeligt, hvis der var så mange som fem får i et tøjr.

En hurtig, utålmodig måde at nærme sig noget på kan udtrykkes med fraset *fare i det som hund i hed grød*, dvs. handlingen sker for hurtigt og kan måske give problemer. En modsat tilgang beskrives med fraset *gå omkring det som katten om (den eller) de varme grød*, dvs. forholde sig tøvende over for et givet problem (subst. *grød* var i jysk tidligere fortrinsvis stof-pluralis, kollektiv, derfor *de* som pronomen her).

Andre komparative fraser med subst. *kat* er fx: *se ud som en kat i torden / en gal kat i blæst*, dvs. se skræmt eller forvirret ud. Jysk har et bredt spektrum af sådanne fraser eller idiomer, der betegner personers udseende ved hjælp af 'dyreleksemer' som basis i sammenligninger. For en, der ser syg eller dårlig ud, fx fraserne *hænge med næbbet som en syg kylling* henholdsvis *se ud, som om kragerne skulle flyve med ham*. Den første af disse kan ud fra den tyske forskningstradition kaldes en *dyresomatisme*

Køb ikke katten i sækken ...

(*Tiersomatismus*), idet *somatisme* refererer til en betegnelse for en del af et dyr (her altså *næb*) brugt idiomatisk (jf. Piirainen (2007:535), adskillige eksempler i Friedrich (1966:414ff.)).

For en person, der ser meget vred ud, har jysk bl.a. frasemet *så olm som en tyr*, og med fuglenavne som basis fraserne: *så ond som terne* hhv. *så gal som en blåterne*. At være i opposition til andre kan udtrykkes med frasemet *altid være imod verden ligesom tudserne*, der formentlig skyldes, at tudser måske kan siges at stirre ud på omgivelserne med vidtåbne øjne på en grim og tilsyneladende ond måde.

Et fuglenavn bruges også som leksem i sætningen: *der var en sladder af dem som syv skader på en gavlende*, om et selskab med megen og højlydt snak. Tilsvarende i en analogi, der søger at neddæmpe en persons betydning: *det er ikke så stor en fugl, som fjerene bruser til*. En lignende vurdering kan udtrykkes med brug af et andet dyreleksem: *ræven er ikke så stor, som halen bruser til*. Her er tale om et vist ironisk element, og ironien er helt klart til stede i frasemet *være så glad som en enøjet hund*, dvs. slet ikke glad. Videre gælder det *se så mildt som en tudse*, dvs. se meget vredt på noget (jf. ovenfor). Ligeledes ses klar ironi i sætningen: *der er ikke mere godt i ham, end der er honning i en skrubbtudse*, dvs. slet intet godt (i øvrigt et af de sjældne eksempler på komparative fraser med brug af *end* i stedet for *som*).

4. Idiom, metaforer

Metaforen *familiens sorte får* findes i dansk og har ækvivalenter i andre sprog (fx tysk *das schwarze Schaf sein* = være det sorte får, uheldigt afvigende fra andre i en gruppe); den findes også i jysk, men ikke så almindeligt, som man kunne formode. Her afspejles temaet i et andet udtryk, jf. det retoriske spørgsmål: *skal jeg have skyld for alle de sorte lam, der bliver gjort*, dvs. for alle ulykker; en sætning, der kan bruges af en, der føler sig uretfærdigt anklaget. Et andet aspekt udtrykkes med idiomet: *han har vist svin på skoven*, nemlig at en person virker distræt eller ikke har samling på tanker; det rækker formentlig tilbage til en tid, da bonden drev sine svin til skovs, for at de kunne finde føde dér, og hvor han tilbage

Torben Arboe

i landsbyen måske gik og tænkte på dem frem for mere aktuelle problemer. Et tilsyneladende parallelt frasem, blot i negeret form: *ikke have mange svin på skoven*, har en helt anden betydning, nemlig 'ikke være rig', dvs. fattig.

Også her optræder *kat* som leksem, fx i udtrykket *købe katten i sækken*, dvs. købe eller overtage noget ubeset og dermed risikere at blive narret. Her følger det jyske og danske idiom det tyske (*die Katze im Sack kaufen*), mens engelsk har *gris* som leksem i denne forbindelse, jf. *buy a pig in a poke* med samme betydning. Jysk har et idiom mere med *kat* og *sæk*, nemlig: *nu har vi katten i sækken*, der betyder: 'nu er sagen afgjort'.

Med *fugl* som leksem har jysk to helt modsatrettede idiom, nemlig nørrejysk: *der fløj en fugl op for mig* = 'jeg fik en ide', overfor sønderjysk: *han har en fugl* = 'han er tosset', der formentlig er påvirket af tysk (jf. *er hat ein Vogel* med samme betydning).

5. Idiomer i sproghandlinger: samme ideer, forskellige dyreleksemer

I mange tilfælde finder man, at talemåder med forskellige dyrenavne som leksemer egentlig udtrykker de samme eller i hvert fald parallelle tanker eller ideer. Hvis en person er blevet irriteret af en andens vedvarende spørgsmål eller bemærkninger, kan han eller hun fx sige: *du kan træde en hund på halen så længe, at den bider*, eller: *du kan træde en kat på halen så længe, at den viser kløer*, dvs. vil kradse. Begge idiom er her anvendt som en advarsel om, at man er ved at blive vred på den anden og som et råd om at holde op med at tale på den måde, måske også som en trussel om en straf, hvis det fortsætter. De bruges altså i en sproghandling, hvis type afhænger af situationen. I øvrigt har vi med *kløer* i sidstnævnte sætning igen et eksempel på en dyresomatisme.

I et andet idiompar er udgangspunktet subst. *fugl* og *hund*, nemlig: *flyvende fugl får noget, den liggende (el. siddende) intet*, hvis indhold (at man ikke får noget uden at yde en indsats) også kan udtrykkes via frasemet: *løbende hund får noget, den liggende ikke*. Også her kan idiomene anvendes i forskellige sproghandlinger: som blot kommentar til, hvorfor en person har opnået gode resultater

Køb ikke katten i sækken ...

(eller modsat: intet resultat), men også som opfordring til eller krav om større indsats.

En bemærkning som: *du kigger så højt, er dine bier/duer fløjet hen?* (dvs. 'væk'), kan bruges af en person, der møder en anden, som tilsyneladende ikke bemærker ham eller hende; dvs. den 'illukotionære handling', der udføres ved at ytre frasemet, er at påstå, at den anden derved virker hoven, arrogant. Her kan også bruges et komparativt frasem: *se så højt som skader i blæst*, eller med en negerende formulering: *han ser ikke fluer* (el. *lus, lopper*) på *træsko* = 'han kigger ikke nedad', dvs. tværtimod 'han kigger højt', er hoven.

Hvis man har noget ubehageligt, der skal diskuteres med en anden, kan det både i rigsmål og jysk udtrykkes med idiomet: *have en høne at plukke med nogen*. Men i jysk bruges lige så tit det negerede participium *uplukket* sammen med andre fugleleksemer, nemlig: *have en gås / krage uplukket med nogen*. Brug af disse idiommer indgår altså i sproghandlinger som advarsler eller trusler om en forestående ubehagelig samtale el.lign.

Rigsdansk har også ordsproget eller idiomet: *én fugl i hånden er bedre end ti på taget*, mens man i jysk snarere synes at bruge *fisk* som leksem her, jf. idiomet: *en fisk på land er bedre end to i vandet*. Ligesom ved nogle af de foregående fraser kan hermed udtrykkes både en kommentar og et krav, fx om at vise et konkret resultat i stedet for blot at omtale muligheder.

Til sidst i denne afdeling skal nævnes idiomet: *hunden er slem til at løbe med hans mål*, hvilket er en humoristisk eller ironisk kommentar til fx en håndværkers arbejde, der ikke er udført præcist. Det samme kan udtrykkes med et parallelt udtryk med *kat* som leksem: *katten er rendt med målet*.

Disse eksempler på to eller flere idiommer, der udtrykker samme underliggende begreb eller ide, viser, at i hvert fald nogle idiommer psykologingvistisk set ikke blot reproduceres i talesituationen, men måske er lagret på særlig måde i det mentale leksikon, som et 'resume' af viden, der kan udfoldes på forskellig måde (Piirainen 2007:535). Dette princip ses også i nogle af de følgende idiomgrupper.

6. Idiommer vedr. begreberne 'en og alle', 'en og (altid) den samme'

Mit materiale indeholder enkelte idiommer vedrørende et individ som eksempel, der følges af alle andre, fx: *når et får løber til vands, løber de alle*, der overført anvendes om mennesker. Det gælder ligeledes talemåden: *når en ko bisser* (dvs. stikker af i løb), *bisser de alle*, oprindelig brugt om køer, som på en mark blev angrebet af insekterne 'bremser' og stak af i flok for at undgå de smertefulde stik; en talemåde, der formentlig er helt uigennemskuelig for de fleste i dag. Der hentydes til mere langvarige problemer med ordsproget: *et skabet får* (dvs. med sygdommen skab) *kan fordærve den hele hjord*; dette bruges overført om den påvirkning, en persons dårlige opførsel kan have på en hel gruppe. Dette idiom findes også i rigsdansk og har en parallel i tysk (*ein räudiges Schaf steckt die ganze Herde an*).

Andre talemåder peger på vanskeligheder med at ændre individers opførsel, fx: *en kan snakke med et får, så længe en vil, det siger alligevel "mæh" om aftenen*, dvs. man kan, formentlig efter fårehyrderes erfaringer, ikke 'overtale' et får til at sige eller gøre noget andet, end det plejer; dette kan så bruges om personer. Sådanne pædagogiske problemer hentydes der måske endnu mere direkte til med det tilsvarende idiom med subst. *ulv* som basis: *hvor længe en endda prædiker for ulven, den siger endda "lam!" om aftenen*; et rovdys natur kan man næppe ændre på, næppe heller på den person, man overført bruger idiomet om. Heller ikke andre forsøg på forbedringer gives mange chancer: *en kan sende en gris til Paris, og så er det endda en gris*, dvs. den bliver ikke bedre eller pænere af at blive sendt til en flot by som Paris. Tilsvarende gælder talemåder som: *sende en stud til Hamborg* henholdsvis *Rom*.

7. Detaljestudier: fraser med de mest produktive dyreleksemer

De dyr, der har givet anledning til flest fraser, er: *kat* og *mus* tættest på menneskene, *ræv* og *spurv*, lidt fjernere. Her følger nogle eksempler.

Med *kat* som basisleksem har materialet bl.a. frasemet: *han kan ikke jage katten af sin egen grød*, brugt om en alt for rar, skikkelig person. En meget distræt fyr, som ikke har styr på, hvad han foretager

Køb ikke katten i sækken ...

sig, kunne få skudsmålet: *han går i giftermålstanker ligesom smedens / færgemandens kat: den tog kyllinger i stedet for mus*. Idiomet *gamle katte la(b)ber også mælk* kunne bruges som kommentar til, at en ældre mand havde taget sig eller fået en ung kone. Talemåden: *når husbond ikke er hjemme, sidder katten for (over)bordende*, hentyder vist til, at der altid skal nogen til at holde orden på andre (ved bordet og generelt), og at andre end hovedpersonen i nogen grad kan udfylde rollen. I frasemet: *hun kællingede (= kælede) for mig som katten for musen: kløerne var altid parat til at rive*, ses både en analogi og en somatisme.

Med *mus* som basisleksem har materialet talemåden: *når musen er mæt, er melet/malten besk*, der kunne bruges overført om grådige personer, som næsten aldrig kunne få nok. For den meget (evt. febrilsk) travle havde man frasemet: *have så travlt/trånt som mus i barselseng* (her er *trånt* en dialektal variant af *trangt*, adj. neutr. med betydningen '(meget) travlt'). *De rotter kalder jeg møs/mus*, dvs. de vanskeligheder er ikke ret store, kunne man sige til en, man syntes overdrev situationens problemer (*møs* er en sønderjysk udtale af *mus*). *Det forslår ikke mere end en mus i en øde lade*, kunne man sige, når der fx var for lidt mad.

Med *ræv* som basisleksem finder vi: *han er et får i talen, men en ræv i halen*, brugt om en, som tilsyneladende udtaler sig dumt, men alligevel har noget snedigt gemt deri. Tilsvarende i varianten: *sød i talen, men ræv i halen*, om den indsmigrende, men alligevel beregnende. En direkte henvisning til rævens snuhed ses i frasemet: *han kunne have været en ræv, han mangler bare halen*. Dette er imidlertid fraværende i en sjældent anvendt talemåde, der tilsyneladende kun omtaler det absolutte minimum af forventning: *en kan ikke forlange mere af end ræv end bælg* (dvs. skindet); et frasem, der oprindeligt muligvis er brugt med *kat* som basis.

Endelig kan med (*grå*)*spurv* som basisleksem nævnes analogien: *hoppe på og af ligesom gråspurve* = 'fare fra det ene til det andet', formentlig dannet ved direkte observation (gårdsplads, tagskæg mv.). Med frasemet: *sætte af til sparren* (dvs. spurvene) betegnes humoristisk eller ironisk, at man ved høst med le afskærer stråene for højt oppe (så der bliver for meget til spurvene og for lidt

Torben Arboe

til brug for fodring mv.). I samme stilleje ligger talemåden: *en kan skyde sparrer med dem*, sagt om grød, der er kogt for lidt (subst. *grød* er stof-pluralis, jf. afsnit 3). Tilsvarende ironisk: *han har nok sparrer under æ hat* (dvs. har nok spurve under hatten og er bange for, at de flyver bort, hvis han letter på den), brugt om person, der ikke hilser, og dermed anses for arrogant (jf. talemåder med *bier*, *duer* i afsnit 5).

8. Kollokationer – polysemi – metaforer

Som nævnt i indledningen er nogle kollokationer kun delvis idiomatiserede; det gælder fx *fange* / *få* / *stikke en gedde* med betydningen 'få våde fødder', hvilket også kan udtrykkes med kollokationerne *fange en torsk* / *en god fisk*. Dette kan ses som eksempler på polysemi, idet disse betydninger i Jysk Ordbog kan nævnes som særlige betydninger af leksemerne *fisk*, *gedde* og *torsk*. Vi har faktisk placeret idiomet med *fisk* som en overført brug af ordet i slutningen af *fisk 1* (dvs. artiklen *fisk*, betydning 1), mens idiomerne med *gedde* er placeret som en selvstændig betydning, *gedde 2*. Et fuldstændigt idiom ses i *bruge harens gevær*, der betyder 'stikke af i løb' (jf. indledningen); det er anbragt i afsnittet 'faste forbindelser' i slutningen af *1.hare 1* i Jysk Ordbog. I sætningen: *er du sådan en hare* bruges *hare* som metafor for 'bange person'; det er i ordbogen markeret som 'overført' og placeret som en selvstændig betydning *1.hare 2*, altså som et eksempel på polysemi. Tilsvarende overvejelser må gøres, når redaktionen skal indplacere kollokationer som de følgende i de enkelte ordbogsartikler: *lade lærken synge* = drikke (af en *lærke*, dvs. brændevinsflaske, jf. afsnit 2); *vande møs/mus* = græde (jf. *vande høns*, nævnt i slutningen af betydningen *høns 1*); *smage den røde ræv* = blive sveden (om mad); *skyde skader* = slå smut (med sten); *grå stude* = lus; *hvide stude*, om snevejr (i rim på *kjømmes knude* vedr. kyndelmisse). Redaktionen må afgøre, om disse kollokationer/idiomer skal placeres som overførte betydninger under hovedbetydningen af subst. *lærke*, *mus*, *ræv*, *skade* og *stud*, eller om de skal anføres som særskilte underbetydninger dér.

Køb ikke katten i sækken ...

9. Navne på lege; milde eder

Det skal nævnes, at kollokationer eller idiomatiserede ordforbindelser med dyreleksemer også har en plads i andre semantiske felter, nemlig i navne på lege og i afsvækkede kraftudtryk. Som navne på lege gælder det bl.a. *lege* / *hviste* (= kaste) / *hytte* / *skyde krage*, dvs. slå en kolbøtte, desuden *hoppe skade* og en udendørs fangeleg: *tage ulv efter får*. Andre eksempler er brætspil som: *hund efter hare*, *ræv og gås*, *ræven og hønen* samt *have ræven inde*. Som afsvækkede kraftudtryk eller svage eder kan nævnes: *hunden sparke mig*, hvor *hunden* har erstattet *djævelen*, *fanden* el.lign.; på samme måde: *katten rive mig* og *kragen namme mig*. Fra Sønderjylland har vi tilsvarende udtryk: *ravn tage mig* henholdsvis *ravn*, *om jeg gør*. Nogle af disse leksemer ses også brugt i genitiv, fx: *det var hundens / kattens*, igen som svage synonymmer for *djævelen* mv.

10. Ordsprog fra litterære kilder

Kort skal også nævnes, at de fleste idiomer fra litterære kilder, herunder bibelske fraser, kun sjældent findes i jysk som en mundtlig dialekt. Fx er der ingen eksempler på ordsproget: *den, der ager med stude, kommer også med*, dvs. den langsomme eller gammeldags kommer også frem. Jysk har dog parallellen: *de kommer og* (= også) *med, der ager med stude*; men det er kun meget sjældent optegnet, i lidt flere tilfælde bruges her verbet *køre*. En lignende ide udtrykkes i talemåden: *den bagre ko* (i et koppel) *kommer også til by, og somme tider allerbedst*; her accepteres langsomheden og roses endda lidt. Et bibelsk idiom som *en ulv i fåreklæder*, der indbefatter to af de her betragtede dyreleksemer, findes ikke i jysk.

11. Perspektivering vedr. frasemers fasthed

Når man beskæftiger sig med faste ordforbindelser som her (kollokationer, idiomer), kommer man let ind på overvejelser om, *hvor* faste sådanne forbindelser egentlig er. En nærliggende tanke er, at jo færre led en ordforbindelse indeholder, jo fastere må forbindelsen være, og det deraf følgende: jo flere led, jo mindre fasthed. Dette kan forsøgsvis skitseres som i fig. 1.

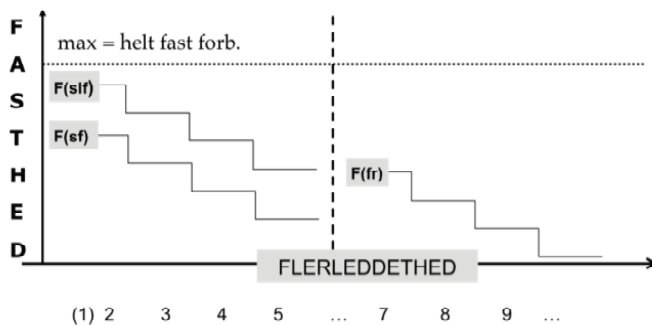

Fig. 1. Fasthed som funktion af flerleddethed (jf. Arboe 2010:96).

Her er fastheden forsøgt afbildet som en funktion F af antal led/ord i 3 typer faste ordforbindelser: fraser bestående af *sætningsled* (slf) og *sætninger* (sf) over for *frasemrelaterede enheder* (fr), der er beslægtet med fraser, men ofte mere omfangsrige (fx: *gudskelov for den gode varme, sagde kællingen, da brændte huset*). Et afgørende problem er, at der er tale om flere slags fasthed af bl.a. semantisk og pragmatisk art, og at disse kun vanskeligt kan måles og dermed næppe kan afbildes præcist i et koordinatsystem. Men figuren kan bruges som udgangspunkt for overvejelser om frasers fasthed.

Idiomer og kollokationer har som vist ikke fået omtale som særskilte sproglige grupper i grammatikker; men enkelte typer er blevet brugt i diskussioner om grammatikkens grundlag. Fx har man diskuteret, om faste ordforbindelser overhovedet kunne rummes eller forklares inden for den generative grammatik, hvilket førte til visse *skirmishes* (dvs. træfninger mv.) i de såkaldte *linguistic wars* i 1960-70'erne mellem Chomsky og Lakoff m.fl. (jf. Kuiper 2007:55).

12. Konklusion

Som vi har set eksempler på, har jysk et meget stort antal fraser med udgangspunkt i dyreleksemer; mange af dem findes som nævnt også i rigsdansk og i øsmål. Man kan søge efter paralleller i dialekter af andre standardsprog, fx nynorsk, der i høj grad er baseret på dia-

Køb ikke katten i sækken ...

lekter, og måske i nedertysk, da middelnedertysk har påvirket jysk og dansk i vidt omfang mht. ordforrådet. Videre kan man generelt søge efter tilsvarende frasemer i andre standardsprog (og dialekter); dette gøres først og fremmest i projektet *Widespread Idioms in Europe and Beyond*, hvor man har undersøgt over 300 forskellige faste ordforbindelser og kortlægger deres udbredelse, ækvivalenter mv. (jf. Piirainen 2012).

Litteratur

- Arboe, Torben (2010) Faste forbindelser, med og uden tryktab. *Nordiska studier i leksikografi*. 10. Lönnroth, Harry och Kristina Nikula (red.). Tammerfors:86-102.
- Brink, Lars (2006) Den fraseologiske terminologi. *Nordiske Studier i Leksikografi*. 8. Lorentzen, Henrik og Lars Trap-Jensen (red.). København:39-51.
- Friedrich, Wolf (1966) *Moderne deutsche Idiomatik*. München: Hueber.
- Hausmann, Franz Josef (2004) Was sind eigentlich Kollokationen? *Wortverbindungen – mehr oder weniger fest*. Kathrin Steyer (Hg.). Berlin / New York:309-334.
- Kuiper, Koenrad (2007) Syntactic aspects of phraseology II: Generative approaches. *Phraseologie / Phraseology*. 1. Burger, Harald, Dmitrij Dobrovol'skij (m.fl.) (red.). Berlin / New York: Walter de Gruyter.53-63.
- Nordisk leksikografisk ordbok*. (1997) Bergenholtz, Henning, Ilse Cantell, Ruth Vatvedt Fjeld (m.fl.) (red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Oxford Collocations Dictionary for students of English*. 2002. Oxford: Oxford University Press.
- Piirainen, Elisabeth (2007) Dialectal phraseology: Linguistic aspects. *Phraseologie / Phraseology*. 1. Burger, Harald, Dmitrij Dobrovol'skij (m.fl.) (red.). Berlin / New York: Walter de Gruyter:530-540.
- Piirainen, Elisabeth (2012) *Widespread Idioms in Europe and Beyond*. New York (etc.): Peter Lang.